

سیر تحول سیاستهای مداخله در بافتهای کهن شهری در ایران*

دکتر محمدمهدی عزیزی**

چکیده:

از جمله سیاستهای مؤثر و حساس توسعه شهری را می‌توان برنامه‌های مداخله در بافتهای کهن شهری دانست که در ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، زیست محیطی و کالبدی قابل تجزیه و تحلیل هستند. در حالی که شالوده و بافت کهن بسیاری از شهرهای ایران با ارزشهای تاریخی، فرهنگی و اجتماعی کشور همخوانی دارند، تدوین سیاستهای منسجم و جامع مداخله در این بافتها به شدت مورد غفلت قرار گرفته است. اقدامات پراکنده صورت گرفته از دوران قاجار تا دوران پس از انقلاب اسلامی را به هیچ وجه نمی‌توان پاسخگوی نقش، اهمیت و جایگاه این بافتها در توسعه شهری ایران دانست. بررسی تطبیقی سیاستهای اعمال شده در ایران با سیاستها و تجربیات جهانی، حاکی از فقدان مبانی نظری و فرآیند علمی در سیاستگذاری و برنامه‌ریزی این بافتها است. ارزش و اهمیت این بافتها فراتر از آنست که برنامه‌ها و قوانین پراکنده‌ای براین مقوله مترتب شود. تدوین سیاست و برنامه‌ای کارا و مؤثر که در شان بافتهای کهن شهری ایران بوده و توجیحات لازم در ابعاد مختلف را داشته باشد، نیازمندی فرآیندی است که در آن سیاستها و اقدامات گذشته مورد ارزیابی جامع قرار گیرند، چشم‌انداز جایگاه این بافتها در توسعه شهری آینده کشور ترسیم شود، و اصول و معیارهای هنجاری این مداخله براساس تحقیقات بنیادی و کاربردی تدوین گردند.

کلید واژه:

فرآیند - سیاست - مداخله - بافت کهن - شهر - ایران.

* این مقاله در قالب طرح پژوهشی مصوب شورای پژوهشی دانشگاه تهران تحت عنوان «تحلیل فرآیند توسعه شهری دوران معاصر در ایران» نوشته شده و بدین وسیله از حمایت‌های معاونت محترم پژوهشی دانشگاه قدردانی می‌گردد. همکار اصلی در این طرح سرکار خانم بیبا جمالپور بوده‌اند.
** دانشیار گروه آموزشی شهرسازی، دانشگاه تهران.

تا قبل از جریانات جهانی ناشی از انقلاب صنعتی، تغییرات جوامع شهری کشور بسیار بطئی و نامحسوس بوده و به تبع آن، کالبد شهرها نیز با دگرگونی قابل توجهی مواجه نبود. همگام با تغییرات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، بافتهای شهری نیز مواجه با تغییر شکل و شالوده گردیدند. در حالی که مداخله در بافتهای کهن شهری در ایران و اصولاً واژه بافت کهن معنای چندانی نداشت، همزمان با شروع دوران معاصر و دگرگونی نظام و ساختار اقتصادی کشور و نیز روابط روزافزون با کشورهای خارجی، تغییر در سازمان فضایی کشور اتفاق افتاد. دولت قاجار اولین دولت ایرانی بود که به دنبال ایجاد نمادی از رشد و توسعه، درصدد دگرگونی شهرها، بخصوص پایتخت خود تهران برآمد و در حقیقت از این دوران به بعد مداخله در بافتهای کهن شهری معنی پیدا کرد. البته این امر بنا به دلایلی نظیر «عدم حاکمیت سرمایه داری بر اقتصاد و جامعه ایران»^(۱) در تحقق اهداف خود موفق نبود؛ اما با روی کار آمدن دولت پهلوی اهداف یاد شده در شهرها تبلور یافته و فضاهای کهن شهرها دچار دگرگونی‌هایی شدند.

شروع جدی فعالیتها و سیاست‌گذاریهای مربوط به مواجهه و مداخله در بافتهای کهن شهرهای تاریخی در اولین دهه قرن چهاردهم هجری شمسی شکل گرفته و تاکنون با فراز و نشیب‌هایی ادامه داشته است. پس از انقلاب اسلامی نیز، به تبع افزایش جمعیت و گسترشهای وسیع شهری ناشی از آن و نیز سیاستها و قوانین زمین شهری، ظهور مجدد مداخله در بافتهای کهن و قدیم شهرها را می‌توان شاهد بود. با این حال تاکنون تحقیقی جامع از تحلیل سیاستهای مداخله در بافتهای کهن و قدیمی شهرها کمتر دیده می‌شود. داشتن تصویری از فرایند مداخله در این بافتهای می‌تواند ضمن تبیین و شناخت نقاط قوت و ضعف این سیاستها، راه کارهایی را نیز برای آینده ترسیم کند.

در مقاله حاضر، مهمترین و مؤثرترین اقدامات و سیاستهای مداخله در بافتهای کهن شهری مورد بررسی قرار می‌گیرند. بدیهی است با توجه به هدف مقاله و محدودیتهای آن، صرفاً سیاستها و برنامه‌های مربوط به بافتهای کهن شهری بررسی شده و سایر برنامه‌های شهری مد نظر نیستند. آن دسته از سیاستها و برنامه‌هایی تجزیه و تحلیل می‌گردند که با در سطح کلان کشور مطرح بوده و هستند و یا تأثیرات آنها به نوعی به کل کشور قابل تعمیم بوده است. قبل از پرداختن به سیاستهای مترتب بر مداخله در بافتهای کهن و قدیمی شهرهای ایران، مروری کوتاه بر مبانی نظری این مقوله و تجربیات و نظریات جهانی انجام می‌گیرد.

مروری بر مبانی نظری

مداخله در بافتهای کهن شهری:

بدیهی است عوامل مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در هر جامعه اثرات تعیین‌کننده بر بافتهای کهن شهری دارند و به تبع آن بهره‌گیری از تجربیات جوامع مختلف مورد تردید قرار می‌گیرد. با این حال، آگاهی از دانشها، بینشها و نظریات کشورهای مختلف و تجارب آنها می‌تواند در تدوین روش مناسب در برخورد به مسأله و ارتقاء در نوع تجزیه و تحلیل عوامل مؤثر بر مداخله در بافتهای کهن مفید واقع شوند. در اینجا مروری مختصر بر تجارب کشورهای اروپایی به عنوان وسیع‌ترین تجربه مداخله در بافتهای کهن شهری جهان، هم‌اکنون اندیشه و هم از نظر اقدام، ارائه می‌شود.

در سالهای قبل از دوران صنعتی شدن، روند آرام تغییر شکل و نوسازی شهرهای تاریخی گذشته را عمدتاً معیارهای فرهنگی تعیین می‌کردند. این معیارها در طی زمان شکل می‌گرفتند و ابزار فنی محدود آن روزگار تأثیر اندکی بر آن داشت. علی‌رغم برخی گسستگیهای آشکار در تحول فضایی یا معماری شهر، تداوم فرهنگی بافتهای شهری محفوظ می‌ماند. فرارسیدن عصر صنعتی در اوایل قرن بیستم، وضعی کاملاً نو پدید آورد.

پیشرفتهای فنی این عصر ابزار لازم و اجتناب از اختیار نیروی خلاق و دگرگون‌ساز انسان قرار داد تا در عرصه جدید معماری شهر نیز خود را نشان دهد.^(۲) از این دوران به بعد، بافت و فضای کهن شهرها گاه به عنوان عاملی ارزشی و گاه ضد ارزش و مانع رخ می‌نماید. «مسأله شهرهای کهن در کشورهای در حال رشد با شدت بیشتری مطرح است زیرا در این کشورها موج نوسازی نه در قرن نوزدهم بلکه در سالهای ۱۹۵۰ تا ۱۹۶۰ میلادی [حدود سالهای ۴۰-۱۳۳۸ شمسی] آرومی داد.»^(۳)

در ایتالیا طرحهای اولیه دخالت در بافتهای قدیمی شهرهای اروپا (نظیر شهر بسولونیا) در قالب حفاظت مطلق از فضاهای کالبدی بود. اما با مرور زمان این تفکر جای خود را به حفاظت مثبت داد که در آن امر مرمت بناها مطرح گردید. در فرانسه به دنبال نیاز به جوابگویی به نابسامانیهای سیاسی ناشی از شرایط تاریخی - اجتماعی، لزوم مداخله در شهر پاریس در مقیاس وسیع توسط هوسمن عملی گردید. در این مداخله، تقابل بین لزوم بهبود زندگی مردم از یک‌سو، و از هم پاشیدگی بافت اجتماعی - فرهنگی شهر، سالها به عنوان یک مسئله جدی مورد بحث بود. قانون ۱۹۶۲ فرانسه (درباره حفاظت از ثروت‌های تاریخی و هنری و باززنده‌سازی بناها) را می‌توان نقطه عطفی در تاریخ مرمت معماری - شهری این کشور دانست. در دوران پس از این قانون، امر باززنده‌سازی شهری در فرانسه سه رده امکانات را مد نظر قرار داد که عبارت بودند از: یکم، مقررات حقوقی (مقررات مصوبه در سطح کشوری و مقامات محلی برای پیشگیری پدیده‌های بازدارنده و تشویق ساکنان در استفاده از طرحهای جدید)؛ دوم، امکانات فنی (دسترسی مالکان و صاحبان واحدهای معماری - شهری واقع در بخشهای حفاظتی - حراستی به معماران و متخصصان به صورت رایگان)؛ و سوم، امکانات مالی (کمک بلاعوض از طرف دولت به مالکان و صاحبان نیازها به

منظور جوابگویی به مخارج مرمتی و سطح زیربنای محلی مورد نظر^(۴).)
روش و چگونگی مداخله و مواجهه با بافتها و فضاهای شهری کهن و تاریخی بسته به زمانها و مکانهای مختلف متفاوت بوده است. اما علی‌رغم تمام تفاوتها، اساس نظری کلیه اقدامات اجرایی نشأت گرفته از تفکرات و گرایش‌های خاصی است. برای مثال، در سیر تکاملی تفکر باززنده‌سازی بناهای تاریخی، صاحب نظران بسیاری نقش مؤثر داشته‌اند که از آن جمله می‌توان به اوژن ویوله لودوک، جان راسکین، لوکا بلترامی، کامیلوسیت و کامیلو بویی تو اشاره کرد.^(۵) به طور کلی نظریه پردازان جهانی امر مداخله در بافت‌های کهن شهری، عمدتاً در سه قطب فرهنگ‌گرایی، عملکردگرایی و واقع‌گرایی (تلفیق دو قطب قبل) به ارائه آراء خود پرداخته‌اند. این نظریه‌ها مهمترین پشتوانه نظری اقدامات اجرایی مربوطه و حتی سمینارهای مختلف هستند. همان‌گونه که سیر مصوبات سمینارها از عملکردگرایی به واقع‌گرایی و از مداخله در تک‌بناها به مداخله در کل شهر منجر گردید، نظریات نیز چنین بوده‌اند. برای مثال، اوژن ویوله لودوک (۱۸۹۶-۱۸۱۴) همراه با لزوم تخریب، بازسازی، و زیباسازی به حفظ تک‌بناهای با ارزش به شیوه‌ای موزه‌ای معتقد بود. پس از وی جان راسکین (۱۸۱۸-۱۹۰۰) مرمت محتاطانه تاریخی را با دیدی کاملاً فرهنگ‌گرا مطرح می‌سازد. لوکا بلترامی (۱۹۳۳-۱۸۵۴) نیز با همین دیدگاه بازسازی موبه‌مو را پیشنهاد می‌نماید. اما کامیلوسیت (۱۹۰۳-۱۸۴۳) با اعتقاد به مرمت تاریخی «تعلق و ارزش‌پذیری بنا را از محیط» دانسته و مخالف حذف عناصر محیطی و تخریب بافت است. پس از وی کامیلو بویی تو (۱۹۱۴-۱۸۳۹) برای اولین بار نظریه «معاصر سازی بافتها» را با تزریق محتوای جدید در اشکال قدیم مطرح نمود.

حکومت قاجار تا پایان دوره پهلوی اول:

به طور کلی می‌توان گفت که جامعه ایران تلاش خود برای رسیدن به شهر خود را از دوران صفویه آغاز کرد و در راستای تفکرات آن روز، مکتب اصفهان در شهرسازی و معماری پا گرفت. در دوره قاجار سبک تهران سعی کرد تا مکتب اصفهان را در تهران دنبال کند، اما این امر با دگرگونیهای اساسی همراه بود. سبک تهران جابجایی‌های اجتماعی را از طریق جابجایی شهر مد نظر قرار داد و مفاهیم جدیدی از خیابان و میدان مطرح گردید. تغییر عملکرد خیابان از یک تفرجگاه به مکان تجارت، و نیز تبدیل شدن به یک فضای شهری و آرایه چهره جدید از آن به عنوان مکان آمد و شد و وسایط نقلیه، شکل‌گیری محلات فرادست و فرودست و شمال و جنوب، بیرون رفتن شبکه سنتی بازار از کالبد کهن شهر، و سرانجام شکل‌گیری عملکردهای جدید نظیر تماشاخانه، سینما، هتل، باغ ملی و امثالهم را می‌توان پدیده‌هایی دانست که چهره شهر کهن را دگرگون و مفهوم شهر اروپایی را ارائه کردند. بدین ترتیب مفاهیم اجتماعی - فرهنگی و کالبدی - فضایی شهرها دگرگون شده و تقابل «جدید - کهن»، «نو - سنتی» و «فرنگی - بومی» اثرات تعیین‌کننده‌ای بر فضا و کالبد شهرها برجای می‌گذارند.^(۶) برای مثال تبعیت میدان توپخانه تهران از تناسبات دوره‌های رنسانس و بارک و جایگزین میدان ارک شدن آنرا می‌توان ذکر کرد. این میدان در تلاشی برای تقلید از میدان نقش جهان اصفهان بود، اما پدیده‌های ارتباطی جدید موجب پیدایش و ساخت تلگرافخانه و پستخانه شدند که جایگزین مسجد، مدرسه، کاخ حکومتی و بازار گردیدند. میدان بهارستان تهران نیز مثالی دیگر از این مقوله است.

طی سالهای ۱۲۶۷ تا ۱۲۸۵ شمسی (صدور فرمان مشروطیت) اقداماتی در خصوص مداخله در بافت‌های شهری آغاز گردید. برای مثال می‌توان به اقدامات

ناصرالدین شاه و امیرکبیر در تهران اشاره کرد که شکل شهر را بی‌کیلی دگرگون ساخت. اما سالهای ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ شمسی را می‌توان آغاز جدی فعالیت‌های مداخله در بافت قدیم شهرها دانست که در این دهه از قرن ۱۴ و در قالب فعالیت‌های بهسازی و نوسازی شهری شکل گرفت. هرچند اولین محمل قانونی مداخله جدی در بافت‌های کهن شهری را می‌توان به قانون بلدیه سال ۱۲۸۶ هجری شمسی (۱۹۰۷ میلادی) نسبت داد، اما در عمل قانون بلدیه سال ۱۳۰۹ هجری شمسی (۱۹۳۰ میلادی) بود که زمینه مداخلات سنگین در این بافتها را فراهم آورد. نسبت به قانون اول، در این قانون قدرت اجرایی نمودن سیاستها و برنامه‌های مداخله به مراتب فزونی یافت. از نمونه برنامه‌هایی که در قانون فوق به اجرا در آمدند می‌توان احداث خیابانهای ۱۵ خرداد (بوذرجمهری سابق) و خیام را ذکر کرد که سازمان محلات خود را دچار آسیب جدی نمود. خیابانهای جدید که زمانی عناصر مکمل سازمان و شالوده کهن بافت‌های شهری بودند به عنوان عناصر مسلط جایگزین شدند و بخش اعظم فعالیت‌های اقتصادی بازار به خیابان منتقل گردیدند. تخریب دیوارهای کهن شهری نیز در کنار این مداخلات تحقق پیدا کردند. در سالهای ۱۳۱۶ و نیز در فاصله سالهای ۲۰-۱۳۱۰ طرح‌های مختلف در تهران به اجرا در آمدند که به عنوان مداخلات آزادی در بافت‌های کهن شهری تلقی می‌شوند. براساس تفکر این طرحها و نیز نتیجه این مداخلات، بافت شهرها به جای شهر تولیدی، برپایه نیازها و خواسته‌های گردش سرمایه و کالا هماهنگ شدند.^(۸) فرسودگی اندام شهرها به فرسودگی نیازهای اجتماعی - فرهنگی تعمیم یافته و در تهران ۷۰ درصد از سطح ساخته شده شهر، تخریبی تلقی گردید.^(۹)

در سالهای قدرت دولت کودتا «سید ضیاء‌الدین به وعده‌های اصلاحی خود در بلدیه تهران و سایر شهرها عمل می‌نماید»^(۱۰) این اقدامات تنها در

در برنامه سوم عمرانی (۱۳۴۲-۴۶) می‌توان گفت که به بافتهای کهن شهری توجهی نشده و فرسودگی بافتهای تاریخی در طی دوران آن نسبت به برنامه‌های قبل ابعاد گسترده‌تری می‌یابد.^(۱۹) در این برنامه، اعطای وام و کمک بلاعوض، که برحسب درجه شهرداریها متفاوت بود، مدنظر قرار گرفت و براین اساس، اتکاء شهرداریها به کمکهای دولت مرکزی بیشتر شد.^(۲۰)

برنامه چهارم عمرانی (۱۳۴۷-۵۱)، نوسازی محلات قدیمی و غیرسالم را در قالب طرحهای جامع می‌بیند.^(۲۱) در آذرماه سال ۱۳۴۷، قانون نوسازی و عمران شهرها، نحوه استفاده از امکانات بخش خصوصی را در نوسازی شهرها مشخص می‌نماید که پاسخی به امکانات اعتباری محدود دولت است. این قانون جانشین قانون توسعه معابر می‌گردد.^(۲۲) در این برنامه، سه نوع کمک شامل: یکم، اصلاح اداره امور شهرداریها و تجهیز آنها به نحوی که بتوانند هرچه بیشتر به خود متکی شوند؛ دوم، اعطای کمک بلاعوض و وام به منظور ایجاد تأسیسات عمرانی در شهرها؛ و سوم، کمک به تهیه طرحهای جامع شهری و ایجاد ضوابط لازم، مورد توجه قرار گرفت. به طور کلی می‌توان گفت که در برنامه چهارم عمرانی نشانه‌هایی از مداخله در بافتهای شهری پدیدار شد. در این برنامه آمده است «مقرر گردید که به منظور تأمین تمام و یا قسمتی از هزینه اجرای طرحهای حفاظتی از قبیل سیل‌بند و سیل‌گیر - تأسیسات و وسائل آتش‌نشانی - خیابان‌سازی و آسفالت و نوسازی - تجدید بنای محله‌های قدیم و غیربهداشتی و ایجاد پارکهای عمومی و فضای سبز شهرداریها و مؤسسات وابسته به آنها و مؤسسات عمومی و عام‌المنفعه که طبق قوانین کشور تشکیل گردیده‌اند و عهده‌دار تأمین نیازمندی‌های عمومی شهری می‌باشند، بتوانند اقدام به اخذ وام نمایند.^(۲۳)

در برنامه پنجم عمرانی (۱۳۵۲-۵۶)،

برنامه اول عمرانی (۱۳۳۳-۱۳۲۷) از نظر سهم از کل اعتبار، اولویت را به فصل اصلاحات اجتماعی و شهری داده بود، اما اگر بتوان به اقدامات انجام شده در این فصل نام سیاستهای بافت کهن داد، عمدتاً شامل اقدامات بهداشتی و برق‌رسانی است. با این حال این اهداف جزئی نیز به دلیل کمی سهم بودجه تخصیص داده شده به درستی تحقق نیافت.^(۱۳)

تفاوت برنامه دوم عمرانی (۱۳۳۴-۴۱) با برنامه اول در این بود که در برنامه شهرسازی خود علاوه بر تأمین آب و برق، آسفالت خیابانها و ایجاد تأسیسات متفرقه را نیز می‌افزاید.^(۱۴) در سالهای اجرای این برنامه، قانون تجدید بناهای محله‌های قدیمی و غیربهداشتی نیز (سال ۱۳۳۰) به تصویب می‌رسد.^(۱۵) در مجموع سهم بودجه تخصیص داده شده به اقدامات و امور عمرانی در شهرها طی دو برنامه ذکر شده کمتر از میزان مورد نیاز برای تحقق اهداف بود. شهرداری‌ها نیز دارای مشکلات مشابهی بودند و در عمل به ندرت از مقررات تدوین شده استفاده گردید.^(۱۶) برای مثال، در برنامه دوم عمرانی کشور پیش‌بینی گردید چنانچه هریک از شهرداریها بتوانند ۵۰ درصد هزینه اجرایی پروژه‌های عمرانی شهری را تأمین نمایند، معادل ۵۰ درصد بقیه از طریق اعتبارات برنامه عمرانی و به صورت بلاعوض قابل پرداخت است. نتیجه چنین قانونی را می‌توان در تعمیق فاصله توسعه بین شهرهای غنی و محروم دید. به عبارتی، شهرداریهای توانمندتر از اعتبارات عمرانی دولتی بیشتری برخوردار می‌گردند و در مقابل، شهرهای محروم، محروم‌تر می‌شوند. لازم به ذکر است که در سالهای اجرای این برنامه، «سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران» در سال ۱۳۴۰^(۱۷) [و در راستای تفکر مدرنیستی حاکم بر جامعه] شکل می‌گیرد. نکته‌نمایان توجه این است که «برای اولین بار در طرح‌های جامع سالهای ۱۳۴۰، واژه شهر کهن یا شهر قدیم بکار گرفته شده و از تمایز بین بافت کهن و بافت جدید سخن

زیباسازی شهر خلاصه می‌شود. اما با روی کار آمدن و رئیس‌الوزرا شدن رضاخان در اواسط سال ۱۳۰۲ شمسی، رنگ و روی دیگری گرفت. اقدامات مداخله‌ای در شهرها در این دوره به سه گروه تقسیم می‌شود: اول، ایجاد خیابانهای جدید و توسعه خیابانهای قدیم. دوم، سنگفرش و آسفالت‌ریزی خیابانها. سوم، متحدالشکل کردن ساختمانهای طرفین خیابانها و احداث ساختمانهای دولتی متعدد با روشهای جدید جایگزین اسلوب سنتی.

اقدامات فوق‌الذکر منجر به پیدایش سبک جدیدی از شهرسازی شدند که به تعبیری «سبک تهران» نامیده می‌شود.^(۱۱) این سبک چون الگویی در سایر شهرداری‌های کشور نیز تجربه شده و نتایج کم و بیش مشابهی به بار آورد. لازم به ذکر است در این دوره، توجه خاصی به تک بناهای با ارزش و ملحقات ارزشمند ابنیه و بافتهای تاریخی معطوف شده بود. از مظاهر این امر می‌توان به تأسیسات «اداره عتیقه‌جات و سازمان حفاظت آثار ملی در سال ۱۳۰۴»^(۱۲) اشاره نمود.

دوره پهلوی دوم تا پیروزی انقلاب اسلامی (۵۷-۱۳۲۰ شمسی)

در مقایسه با سرعت شتابان مداخله و تغییرات وسیع انجام گرفته توسط دولت رضا شاه در ابعاد مختلف، اقدامات مداخله‌ای در بافتهای کهن شهری چشمگیر نمی‌باشد. در سالهای اولیه این دوره، نیروی دولت در بخش شهر و شهرسازی عمدتاً صرف تصویب قوانین شهری و روشهای کسب درآمد می‌شود. اولین نقطه عطف این دوران، شروع برنامه‌های عمرانی است. از سال ۱۳۲۷ دولت به منظور تدوین خط‌مشی اجرائی خود، تدوین این برنامه‌ها را در دستور کار خود قرار داد که آشنایی با رئوس برنامه‌های عمرانی، به عنوان سیاستهای کلان اداره کشور حائز اهمیت است. با توجه به هدف مقاله، بررسی این برنامه‌ها به عنوان تنها نکات مرتبط با مداخله در بافتهای کهن شهری مورد توجه قرار می‌گیرند.

در اواخر سال ۱۳۷۴، سازمان میراث فرهنگی کشور فعالیتهای خود را از محدوده تک بناها به دامنه بافتها نیز وسعت داد. بدین منظور در معاونت حفظ و احیای سازمان فوق واحدی به نام «بافت» تشکیل و پژوهشکده‌ای نیز با شاخه‌ای خاص در محورهای فرهنگی، تاریخی و بافت‌های تاریخی شک گرفت. حاصل فعالیتهای یاد شده تا سال ۱۳۷۵، به شکل‌گیری ۱۰ دفتر فنی در ۱۰ شهر منجر شد که طی آن محدوده‌های پروژه‌ها تعیین و مرحله شناخت وضع موجود آنها نیز به پایان رسید.

برنامه مصوب اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۸-۷۲) در بخش عمران شهری با کارا و مؤثر نشمرن اقداماتی که طی سالهای گذشته در مورد طرح‌ریزی و تهیه طرحهای توسعه شهری انجام گرفته، توسعه مناطق جنگ‌زده و بازسازی آنها را دارای اولویت دانسته و تمرکززدایی از تهران و جلوگیری از رشد شهرهای بزرگ را در اهداف کلی خود قرار داد. این برنامه نیز برخورد مشخصی به بافت‌های کهن یا فضاهای تاریخی شهرها نداشته و تنها یکی از هشت برنامه بخش عمران شهری خود را به بهبود محیط شهری که می‌تواند نویحابه چنین بافت‌هایی اشاره داشته باشد اختصاص داد. (۳۲)

با این حال همزمان با اجرای برنامه اول اقدامات پراکنده‌ای صورت گرفت که از آن جمله می‌توان تشکیل شرکت مسکن‌سازان را ذکر کرد. در سال ۱۳۶۸ اساسنامه این شرکت به تصویب هیأت وزیران رسید که علاوه بر سایر وظایف، عملیات اجرایی عمران و بهسازی بافت‌های شهری نیز به آن واگذار گردید. در سال ۱۳۶۹ طی مصوبه شورای عالی شهرسازی و معماری ایران، چهار شهر اصفهان، شیراز، تبریز و کرمان و سپس در سال ۱۳۷۰ شهر همدان به عنوان شهرهای فرهنگی - تاریخی اصلی اعلام گردید تا به تدریج طرح‌های هر یک تحت عنوان «محورهای فرهنگی - تاریخی»

انجام شده عموماً غیرمنسجم و پراکنده بودند. برای مثال، اولین برنامه عمرانی پنج ساله جمهوری اسلامی ایران که در سال ۱۳۶۲ تهیه گردید، فصل مشخصی را به عمران شهری اختصاص داده بود. با این حال در جزئیات این برنامه، بهبود محیط شهری به طور اعم مد نظر قرار نگرفته و به بافت‌های کهن شهری اشاره نشده بود. این برنامه به دلیل عدم تصویب در مجلس هرگز اجرا نشد. (۳۸) از سال ۱۳۶۱ در شاخه معاونت امور محلی و عمران شهری وزارت کشور، حفظ، نگهداری، احیا و باززنده‌سازی بافت‌های قدیم و بهسازی و نوسازی وضع موجود شهرها، بویژه مراکز قدیمی، مورد توجه قرار گرفته و به شهرداریها ابلاغ گردید. (۳۹) در سال ۱۳۶۳ دستورالعمل تهیه طرحهای روانبخشی در دستور کار قرار گرفته و سه دستورالعمل از معاونت یاد شده به استانداردها ابلاغ شد. در سال ۱۳۶۶ نیز با تأسیس دفتر بهسازی بافت شهری در معاونت مذکور، تهیه طرح و برنامه‌ریزی اقدامات بهسازی و نوسازی شهری آغاز گردید. از سال ۱۳۶۷ به بعد، طرحهای متعددی برای ساماندهی بافت‌های قدیم تدارک دیده شد. (۴۰)

در سال ۱۳۶۴ اساسنامه سازمان میراث فرهنگی کشور تدوین و در سال ۱۳۶۶ این سازمان عملاً شروع به فعالیت نمود. (۴۱) از جمله وظائف سازمان میراث فرهنگی که در قانون اساسنامه آن مصوب ۱۳۶۷ تصریح گردیده می‌توان به بندهای ۱۰ و ۱۱ اشاره کرد. در بند ۱۰، تهیه و اجرای طرحهای لازم به منظور حراست، حفاظت، تعمیر و مرمت و احیاء آثار، بناها و مجموعه‌های با ارزش فرهنگی - تاریخی، و در بند ۱۱، اظهار نظر در کلیه طرح‌های عمرانی جامع و تفصیلی، مناطق فرهنگی و تاریخی و جلوگیری از هرگونه تخریب آنها آمده است. سازمان فوق با توجه به ماهیت اصلی فعالیتهای آن به حوزه مرمت بنا و نیز مجموعه اقدامات باستان‌شناسی پرداخته و اقدامی در گستره بافت شهری، به جز در مواردی که در سالهای بعد از ۱۳۷۴ رخ داده،

برای اولین بار و به طور مستقیم به لزوم حفظ بافت‌های تاریخی توجه می‌شود و بدین منظور ردیفی از بودجه به نوسازی، بهسازی و بهبود محیط تعلق می‌گیرد. (۴۴) در بند ج از هدفهای مشخص و خط‌مشی‌های اساسی عمران شهری، موارد ذیل آمده است:

- اجرای صحیح قانون نوسازی و عمران شهری در کلیه شهرها.
- ایجاد حداکثر فرصت برای مشارکت بخش خصوصی در امر نوسازی شهری با راهنمایی و کمکهای تشویقی دولت.
- نوسازی و تجدید بناهای قدیمی و غیربهداشتی.

- ترمیم و اصلاح بافت‌های قدیمی شهرها و بازارها. (۴۵)

با این حال توجه به این مقوله‌ها از حد برخی اقدامات موردی در فضاهای شهری تاریخی، در شهرهایی مانند اصفهان، و اقدامات نافرجامی در بازسازی و نوسازی بافت‌های کهن در شهرهای قدیمی، فراتر نرفت. (۴۶)

در اواخر دوران قبل از انقلاب اسلامی، موضوع طرح‌های تفصیلی باززنده‌سازی در شهرهای قدیمی مطرح گردید، اما فقدان محمل‌های قانونی ناکارایی این طرح‌ها را به دنبال داشت. برای مثال، امر مشارکت مردمی در اجرای این طرح‌ها مبهم بود و تمهیدات لازم پیش‌بینی نشده بود. تحقق اهداف این‌گونه طرح‌ها که مسئله مرمت یا باززنده‌سازی شهری را مد نظر داشتند، به تدوین چارچوب کامل و قواعد جامعی نیاز داشت. آنچه که مطرح می‌شد عمدتاً ناشی از پیگیری‌های موردی متخصصان و مسئولان بود. (۴۷)

دوران پس از پیروزی انقلاب اسلامی:

به طور کلی می‌توان گفت که تا قبل از تصویب و اجرای برنامه دوم توسعه اقتصادی - اجتماعی جمهوری اسلامی (۱۳۷۳-۷۷) اقدام مؤثری در سیاست‌گذاری مداخله در بافت‌های کهن و قدیمی شهرها صورت نگرفت و اقدامات

تاریخی در بافت قدیم (طبق ضوابط سازمان میراث فرهنگی) و احداث بنا در اراضی اضافه برای تأمین هزینه پاکسازی و احیای این‌گونه بافتها جهت تشویق سکونت در آنها.

• امکان‌پذیری اجرای طرحهای شهری و جذب اضافه ارزشهای ناشی از شکل دادن به این طرحها.

حاصل این طرح معرفی حوزه‌هایی در بافت شهری بود که بعداً مسأله‌دار نامیده شد. با این حال به نظر می‌رسد عدم پرداخت صحیح به مسایل و مشکلات بافتها که هر یک دارای ویژگی‌های خاص خود می‌باشند از یک‌سو، و استفاده از آمار و اطلاعات طرحهای جامع دهه ۶۰ که خود در بنیان دچار مسایل خاص در رویکرد به این‌گونه بافتها بوده‌اند از سوی دیگر، و نیز مسایل عدیده دیگر، کارایی و اجرایی بودن سیاست فوق را دچار تردید ساخته است.^(۳۷)

در سال ۱۳۷۳ تهیه و اجرای طرحهای بهسازی و نوسازی برای ۴۰۰ هکتار از بافتهای مسأله‌دار شهری به عهده شهرداریها گذاشته شد. در این ارتباط تا اواخر سال یاد شده، برنامه طرح بهسازی، تملک و اجرای ۲۷۳ هکتار بافت مسأله‌دار شهری برنامه‌ریزی و آغاز گردید. در سال ۱۳۷۳، سه طرح، در سال ۱۳۷۴، ۱۰ طرح و در سال ۱۳۷۵ نیز ۱۳ طرح در ۳۰ شهر کشور طراحی و به موازات آن عملیات اجرایی و آماده‌سازی اراضی در شهرهای مورد نظر آغاز گردید.^(۳۸) از طرحهای یاد شده تنها درصد ناچیزی اجرا شده و بقیه در حد «مطالعاتی» باقی مانده‌اند.

عمده‌ترین و مؤثرترین برنامه دوران معاصر در خصوص مداخله در بافتهای قدیمی را می‌توان در تشکیل شرکت عمران و بهسازی شهری دید. در اواخر سال ۱۳۷۵، در راستای اجرای ضوابط تشکیلاتی موضوع تبصره ۳۳ قانون برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران و با استناد به تبصره ۵ ماده ۱۱ قانون زمین شهری، ساختار تشکیل «شرکت عمران و بهسازی

موجود مسکونی و تجمیع قطعات در مناطق شهری کشور» و «بهسازی و نوسازی بافتهای مسأله‌دار شهری با حفظ هویت بافتهای با ارزش» جزء اهداف کیفی سیاست مطرح گردیدند. در خط‌مشی‌های اساسی و سیاستهای برنامه فوق به موارد زیر اشاره شده است:

• استفاده بهینه از طریق اصلاح بافت فرسوده.

• تجمیع قطعات، تنظیم سطح اشغال متناسب با شرایط منطقه‌ای.

• اصلاح و نوسازی محلات قدیم شهرها توسط شهرداریها در چهارچوب ضوابط شورایی عالی شهرسازی.

• بازسازی و احیای بافتهای مسأله‌دار شهری به منظور ایجاد هماهنگی در مناطق مختلف شهری و بهره‌برداری مطلوب از سرمایه‌گذارهای انجام شده در تأسیسات روبنایی شهرها.

مطرح شدن این مقولات از یک‌سو نشانگر حادث‌تر شدن مسایل مربوط به بافتهای مرکزی و کهن شهرها و مشکل فزاینده کمبود مسکن، و از سوی دیگر توجه و نگرش تازه به مسائل بافتهای قدیم شهری به عنوان موضوعی مهم از سیاستهای توسعه شهری است. در حقیقت، برنامه‌ریزان متوجه راهکاری گردیدند که به طور همزمان به هر دو مسئله مسکن و بافتهای کهن شهری بپردازند.^(۳۵) به عبارتی، با شروع برنامه دوم، سیاست توجه به توسعه درونی شهرها شکل رسمی‌تری پیدا کرد. در سال ۱۳۷۳ و در راستای اهداف برنامه، طرح تعیین نقاط مناسب خانه‌سازی در ۴۰ شهر ایران تهیه گردید که اهداف آن شامل پنج مورد زیر بوده است.^(۳۶)

• هدایت و حمایت بخش خصوصی و مصرف‌کننده برای سرمایه‌گذاری در بافت موجود شهری.

• احداث خانه‌های سازمانی در بافتهای فرسوده با استفاده از اعتبارات این بخش.

• ایجاد الگوی مناسب مسکن اقتصادی در شهرها.

• پاکسازی اطراف آثار با ارزش

تهیه شوند. هدف اعلام شده این مصوبه کمک به ایجاد تعادل در توزیع فعالیتهای سطح کشور، براساس سیاستهای تعادل بخشی و تمرکززدایی، شورای سیاستگذاری بازسازی و اهداف و سیاستهای برنامه پنج ساله در بخش عمران شهری در زمینه تعیین نقش و فعالیتهای شهرها بود. در مصوبه یاد شده شورایی عالی شهرسازی و معماری ایران (۱۳۶۹/۹/۲۸)، علاوه بر تعیین شهرهای فرهنگی-تاریخی اصلی کشور، فعالیتهای زیر به منظور تمرکز در این شهرها و ارتقاء هویت آنها مشخص گردیدند:

مرکز اشاعه هنرهای ملی، هنرکده‌ها و آموزشگاهها و مدارس عالی هنری، کانونها و انجمنهای ادبی، فرهنگی، هنری، انجمنهای روابط فرهنگی، مؤسسات تحقیقاتی ادبی، هنری و فرهنگستانها، کانونهای فیلم، ناشرین کتب و مطبوعات، کتابخانه‌ها و موزه‌ها، مراکز تولید و تهیه و پخش و دوبلاژ فیلم، نمایشگاههای مصنوعات و هنرهای دستی و کارگاههای هنری، محل برگزاری کنفرانسها و سمینارها و جشنواره‌های ملی و بین‌المللی.

اقدام دیگر در رابطه با سیاستهای مداخله در بافتهای کهن و قدیمی را می‌توان تأسیس دفتر بهسازی بافت شهری در وزارت مسکن و شهرسازی دانست که در سال ۱۳۷۰ شکل گرفت. هدف اصلی تأسیس این دفتر گسترش اقدامات ساخت و ساز مسکن در محلات درون شهر و سیاست توسعه درونی بود. در اواسط سال ۱۳۷۲، دفتر یاد شده تعداد ۲۵ طرح بهسازی و نوسازی شهری را تدوین نمود که حدود ۲۰ درصد از آنها به اجرا رسیدند^(۳۴) و بقیه در حد «مطالعاتی» باقی ماندند.

برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۳-۷۷) را می‌توان نقطه عطفی در توجه و عنایت به بافتهای کهن شهری و سیاستهای مداخله در آنها محسوب داشت. در بخش مسکن و عمران شهری این برنامه، «نوسازی بافتهای فرسوده

● استفاده از پویای اجتماعی مردم برای بهبود و ساماندهی زندگی‌شان در شهر.

● تدوین راهبردها و برنامه‌های مداخله در شهرها براساس نوع و راههای مختلف شهری.

با این حال به نظر می‌رسد اقدامات مقتضی در زمینه تدوین اهداف، استراتژیها و برنامه‌های اجرایی هنوز جای کار بسیار دارد. آنچه از بررسی این دوره برمی‌آید توجهی است که در قالب تدوین برنامه دوم به بافتهای تاریخی و کهن شهرها صورت گرفته باشد.

نتیجه‌گیری:

بررسی سیر اقدامات و سیاست‌زاریهای انجام شده در بافتهای کهن شهری ایران، نشان دهنده فرز و نشیبهایی چه در زمینه سیاست‌گزاری و چه در نحوه اجراست. تا قبل از دوره ۱۲۸۵ - ۱۲۶۷ شمسی اقدام قابل توجهی به عنوان مداخله در بافت کهن وجود نداشته و اصولاً به دلیل تغییرات بسیار حزبی و بطنی ساختاری در شهرها، بافت تاریخی و کهن معنایی نداشته است. از این دوران به بعد، به تدریج مداخلاتی صورت می‌گیرد که بسیار ناچیز و کم اثر است. اولین نقطه عطف به دوران حکومت رضاخان مربوط می‌شود. وی توانست انگاره‌های مورد نظر خود را، به مدد اقتدار دولتی جامه عمل پوشاند.

نقطه عطف بعدی، دوران پس از پیروزی انقلاب اسلامی، شامل دوران جنگ تحمیلی است که به دلیل شرایط خاص اقتصادی، اجتماعی و سیاسی حاکم، فضاهای کهن تاریخی نه تنها به فراموشی سپرده شدند، بلکه در این دوره و در برخی از شهرها، بافتهای فوق هرچه بیشتر به سوی زوال و تخریب پیش رفتند. با پایان جنگ و بروز مشکلات بافت مرکزی شهرها، بار دیگر توجه سیاست‌گزاران و برنامه‌ریزان به این مناطق جلب گردید و بدین ترتیب در دوران تدوین و اجرای برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور،

همدان نیز در حال انجام است. در زمینه‌گرایش دوم یعنی فعالیتها و طرحهای اجرایی، شرکت فوق‌الذکر تاکنون ۱۷ طرح را در ۱۲ شهر کشور به اجرا رسانده است. این پروژه‌ها شامل احداث واحدهای مسکونی، فضاهای شهری و خدماتی است. براساس برنامه‌های اعلام شده، در طراحی این پروژه‌ها، الگوسازی با تأکید بر معماری اسلامی و ایرانی مد نظر بوده است.

از آنجای که شرکت عمران و بهسازی شهری و به صورت تخصصی تر دفتر بهسازی و نوسازی این شرکت، متولی اصلی رسیدگی به بافتهای کهن شهری تعیین شده است، بررسی استراتژی و خط‌مشی ارائه شده آن دارای اهمیت می‌شود. براساس اسناد آماده‌سازی تدوین برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور موارد یاد شده به شرح زیر می‌باشند:

۱. هدف: بهبود و ارتقاء سطح کیفی و کمی زندگی در محیط شهری برای حیات حال و آینده در جهت ایجاد رشد اقتصادی، تعادل کارکردی، سلامت اجتماعی و حفاظت و ارتقای محیط زیست شهری.

۲. راهبردها:

● حفظ میراث‌های با ارزش و کهن شهری.

● توسعه درونی و جلوگیری از رشد بی‌رویه کالبد شهری.

● بکارگیری توانهای بالقوه و بالفعل موجود و خصلتهای ویژه برای برنامه‌ریزی شهری.

● ایجاد تعادل در نحوه پراکنش کیفی و کمی جمعیت در گستره شهر.

● توجه به میزان سرمایه و بودجه پروژه‌های عمران و بهسازی شهری در تعریف حدود مداخلات در مقیاس برخورد با بافتهای شهری.

● توجه به اصل مشارکت در ابعاد شهرسازی اعم از مدیریت شهری، تهیه و اجرای طرح.

● هماهنگی میان بنیانهای زندگی اجتماعی و نیازهای امروزی مردم در شهر.

شهری» در وزارت مسکن و شهرسازی تعریف گردید. این شرکت به عنوان یکی از بازوهای فنی - اجرایی و نیز مدیریتی وزارت مسکن و شهرسازی، در تهیه و اجرای طرحهای عمران شهری به تصویب هیأت وزیران رسید. شرکت مزبور موظف گردید تا همزمان با پیگیری کلیه طرحها و پروژه‌های در دست اقدام، به تدوین اهداف، استراتژیها و برنامه‌های اجرایی در چارچوب شرح وظایف خود بپردازد. بدین ترتیب مرحله جدیدی در امر بهسازی و عمران بافتهای شهری آغاز گردید.

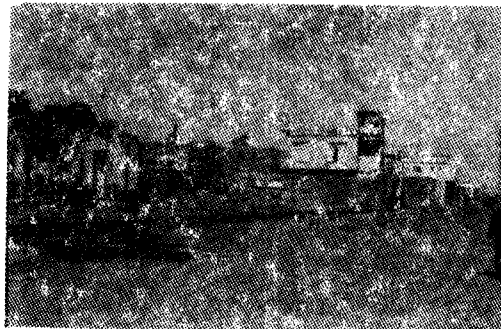
شرکت عمران و بهسازی در دوگرایش کلی مطالعه و تهیه طرح و اجرا فعالیت خود را آغاز کرد. حاصل اقدامات این سازمان در گرایش اول تا پایان سال ۱۳۷۷ کنترل و هدایت ۱۴۲ پروژه در ۲۶ استان و ۳۶ شهر کشور بود که طی انعقاد قرارداد با ۴۲ گروه از مهندسان مشاور انجام شده است. از این تعداد ۶۰ پروژه در دست انجام، ۳۶ پروژه انجام شده، ۳۷ طرح در دست بررسی، ۵ پروژه راکد و ۴ پروژه فسخ شده می‌باشد.

بررسی سطح زمین پروژه‌های این شرکت نشان می‌دهد که از مجموع حدود ۵۱۳۴۳ هکتار زمین تحت طرحهای گوناگون، ۴۶/۷٪ (۵۰ هکتار (۹/۸ درصد) به طرح راهبردی - ساختاری، ۲۴۱۸/۵۱ هکتار (۴/۷ درصد) به طرح بهسازی - تفصیلی، ۲۶۸/۸۶ هکتار (۰/۵ درصد) به طراحی شهری، ۴۳۴۷۴ هکتار (۸۴/۷ درصد) به طرح مرمت، ۱۲۷ هکتار (۰/۲ درصد) به طرح فاز یک معماری و ۴/۴ هکتار (۰/۱ درصد) به طرح فاز دو معماری اختصاص دارد. به عبارتی، بیشترین سهم از نظر وسعت، به طرحهای مرمت و کمترین آن به طرح فاز دو معماری تعلق گرفته است. با این حال، سهم طراحی شهری نیز که اهم بحث بافتهای کهن شهری است بسیار ناچیز به نظر می‌رسد. شایان ذکر است که به موازات این فعالیتها، طراحی و انجام عملیات مرمت در ۴۵ بنای ارزشمند در شهرهای اصفهان، بوشهر، دزفول، شوشتر، زنجان، سمنان، شیراز، کرمانشاه، رشت، ساری و

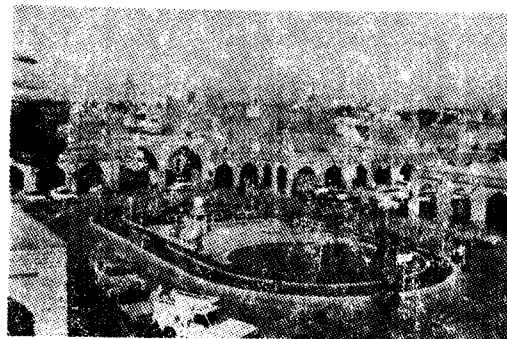
● با توجه به حجم وسیع اقدامات در پیش، ضروریست انجام تحقیق و پژوهش به عنوان جزئی لاینفک از فرایند سیاستگزاری و برنامه‌ریزی برای آینده باشد. تدوین برنامه‌ها و سیاستها، چنانچه متکی بر یافته‌های طرحهای تحقیقاتی و پژوهشی باشند، قطعاً کارآیی بالاتری را در پی داشته و میزان تحقق اهداف برنامه را ارتقاء خواهد داد.

تصویر ۱. بافت قدیم همدان - ۱۳۷۸

تصویر ۲. بافت قدیم همدان - ۱۳۷۸

تصویر ۳. بافت قدیم سمنان - ۱۳۷۸

نقطه عطف جدیدی بوجود آمد. در این دوران شالوده بافتهای کهن به چنان معضلی تبدیل گردید که برنامه‌ریزان ناگزیر از توجه به آن در بالاترین سطح برنامه کشور شدند.

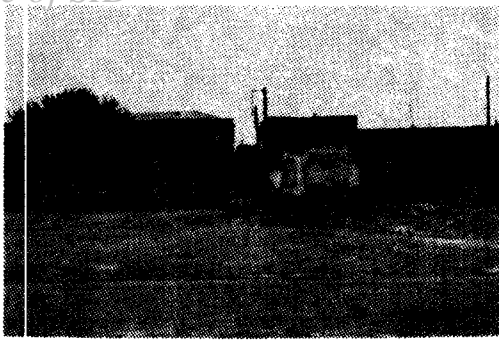
اهمیت ابعاد فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، زیست محیطی و کالبدی بافتهای کهن و قدیمی شهرها ایجاب می‌کند که برنامه‌ها و سیاستهای جامعی تدوین شود. در این راستا، نکات ذیل قابل توجه هستند:

● بافتهای کهن شهری را می‌توان نه تنها در بُعد فرهنگی - اجتماعی به عنوان هویت ملی، بلکه در بُعد اقتصادی نیز جزیی با ارزش از ثروت ملی دانست که در غیاب سیاستهای اصولی باید شاهد نابودی آنها بود. روند فزاینده شهرنشینی و گسترش‌های سریع شهری در تقابل با این ارزش قرار می‌گیرند.

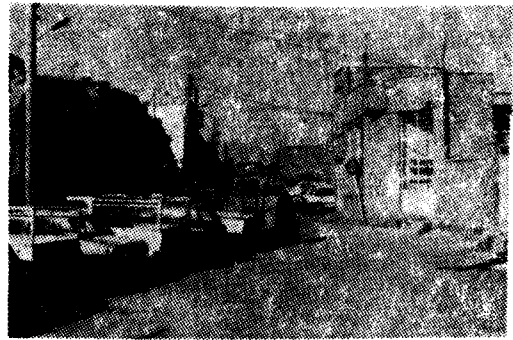
● هرچند تفاوت‌های عمیقی بین ویژگیها و شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران و بافتهای شهری آن با سایر کشورها، به ویژه غرب، وجود دارد، اما ارزیابی دیدگاهها و تجربیات جهانی می‌تواند درسهای بزرگی را برای روش مداخله در بافتهای کهن شهری ایران به دنبال داشته باشد. ضروریست این ارزیابیها در قالب فرایند علمی صورت گرفته و یافته‌های مشخصی را ارائه نمایند.

● چشم‌انداز آینده گسترش و توسعه شهرهای ایران نشان از مهم بودن و مؤثر بودن سیاستهای مداخله در بافتهای کهن است. براین اساس لازم است مبانی نظری این مداخله که مختص شرایط و ویژگیهای شهرهای کشور ما باشد، به طور جامع تدوین شده و اصول و معیارهای مداخله مشخص گردند.

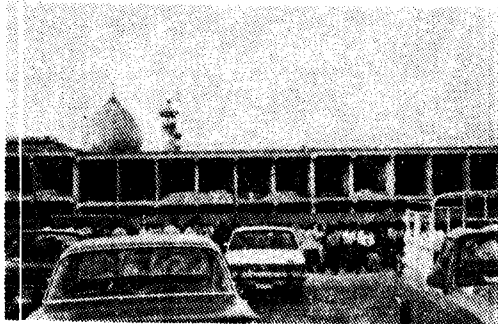
● با توجه به اقدامات نسبتاً وسیع سالهای اخیر در امر سازماندهی، طراحی و اجرای برنامه‌های بهسازی و نوسازی بافتهای قدیمی شهرها، ضروریست ارزیابی فرآیند سیاستها و برنامه‌های تدوین شده و طرحهای تهیه شده و نیز ارزیابی پس از اجرای پروژه‌ها در دستور کار قرار گیرند.

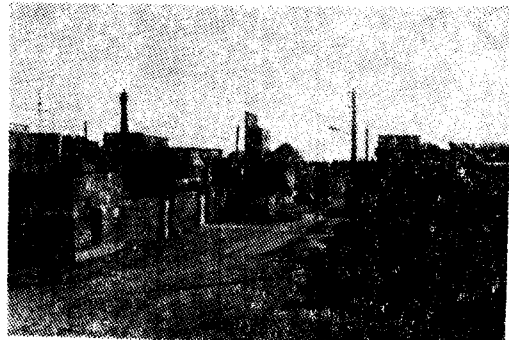
تصویر ۸. بافت قدیم شیراز - ۱۳۷۸

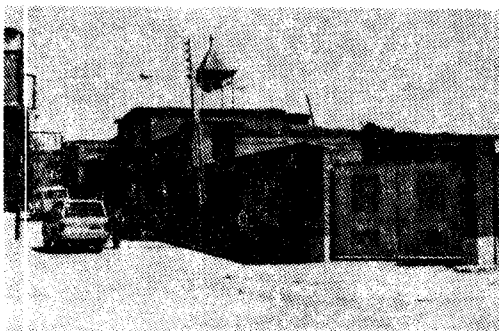
تصویر ۴. بافت قدیم سمنان - ۱۳۷۸

تصویر ۹. بافت قدیم شیراز - ۱۳۷۸

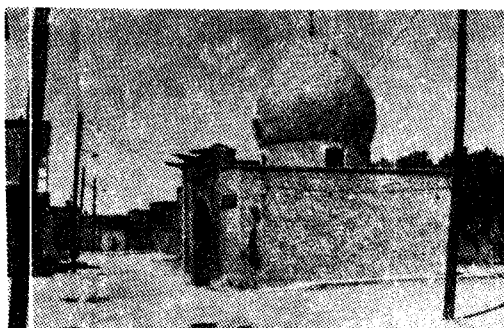
تصویر ۵. بافت قدیم سمنان - ۱۳۷۸

تصویر ۱۰. بافت قدیم شهرکرد - ۱۳۷۸

تصویر ۶. بافت قدیم سمنان - ۱۳۷۸

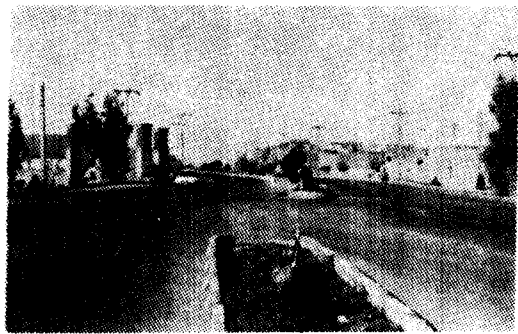

تصویر ۱۱. بافت قدیم شهرکرد - ۱۳۷۸

تصویر ۷. بافت قدیم شیراز - ۱۳۷۸

- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۵۱) «عملکرد برنامه چهارم عمرانی و خطوط اساسی بخش عمران شهری در برنامه پنجم عمرانی کشور»، سازمان برنامه، مدیریت عمران شهری، تهران.
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۳۲) «برنامه اول عمران کشور ایران»، تهران.
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۵۲) «برنامه پنجم عمرانی کشور ایران»، تهران.
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۲) «پیوست لایحه برنامۀ دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۳.۷۷)»، مرکز مدارک اقتصادی - اجتماعی و انتشارات، چاپ اول، تهران.
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۳۸) «سنجش پیشرفت و عملکرد برنامه هفت ساله دوم ایران، تهران.
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۶۸) «قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران ۱۳۶۸.۷۲»، مرکز مدارک اقتصادی - اجتماعی و انتشارات، تهران.
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۴۷) «گزارش پیشرفت عملیات عمرانی برنامه چهارم ایران»، تهران.
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۴۶) «گزارش پیشرفت عملیات عمرانی برنامه سوم ایران»، تهران.
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۶۲) «لایحه برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران»، سازمان برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی - اجتماعی و انتشارات.
- سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران (۱۳۷۵) «شورای تخصصی شهر تهران - دیدگاهها و نظرها»، تهران.
- سازمان میراث فرهنگی (۱۳۶۴) «مجموعه قوانین، مقررات، آئین‌نامه‌ها، بخشنامه‌ها و معاهدات سازمان میراث فرهنگی»، تهران.
- شرکت عمران و بهسازی شهری (۱۳۷۷)، ضرورت - اهداف - برنامه و اقدامات ساماندهی و بهسازی بافت شهری، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
- فلامکی، محمدمنصور (۱۳۷۴) «باززنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی»، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم.
- فلامکی، محمدمنصور (۱۳۵۷) «سیری در تجارب و مرمت شهری از ونیز تا شیراز»، وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۵۷.

تصویر ۱۲. بافت قدیم یزد - ۱۳۷۸

پی‌نوشتها:

۱. حبیبی، ۱۳۷۵.
۲. برگرفته از استفانو بیانکا، ۱۳۶۹، صفحات ۲۲-۲۳.
۳. مأخذ قبل.
۴. فلامکی، ۱۳۵۷، صفحات ۸۷ - ۸۰.
۵. فلامکی، ۱۳۷۴، ص ۱۰.
۶. حبیبی، ۱۳۷۸، صفحات ۲۴۲ - ۲۳۳.
۷. اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸.
۸. حبیبی، ۱۳۷۵، صفحات ۱۶۶ - ۱۵۸.
۹. حبیبی، ۱۳۷۵، ص ۱۸۸.
۱۰. اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸.
۱۱. اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸.
۱۲. حبیبی، ۱۳۷۶.۷۷۷.
۱۳. سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۳۳.
۱۴. سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۳۸.
۱۵. شرکت عمران و بهسازی شهری، ۱۳۷۷.
۱۶. بسکی، ۱۳۷۶.
۱۷. فلامکی، ۱۳۷۵.
۱۸. سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران، ۱۳۷۵، ص ۹۰.
۱۹. سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۴۶.
۲۰. سازمان برنامه، ۱۳۵۱، صفحات ۶ - ۵.
۲۱. سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۴۷.
۲۲. بسکی، ۱۳۷۶.
۲۳. سازمان برنامه، ۱۳۵۱، صفحات ۷ و ۱۱.
۲۴. سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۵۲.
۲۵. سازمان برنامه، ۱۳۵۱، ص ۳۰.
۲۶. بسکی، ۱۳۷۶.
۲۷. فلامکی، ۱۳۷۵، ص ۱۶۷.
۲۸. سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۶۲.
۲۹. شرکت عمران و بهسازی شهری، ۱۳۷۷.
۳۰. شرکت عمران و بهسازی شهری، ۱۳۷۷.

منابع و مأخذ:

۳۱. سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۶۴.
 ۳۲. ایزدی، ۱۳۷۷.
 ۳۳. سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۶۸.
 ۳۴. شرکت عمران و بهسازی شهری، ۱۳۷۷.
 ۳۵. سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۲.
 ۳۶. ایزدی، ۱۳۷۷.
 ۳۷. ایزدی، ۱۳۷۷.
 ۳۸. شرکت عمران و بهسازی شهری، ۱۳۷۷.
- استفانو بیانکا (۱۳۶۹) «بازسازی یا مثله کردن»، ماهنامه پیام یونسکو، شماره ۲۴۸، صفحات ۲۲، ۲۳.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان (۱۳۶۸) «مرآت البلدان»، جلد دوم، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- ایزدی، محمدسعید (۱۳۷۷) «تحلیل و سیر اقدامات عمران و بهسازی بافت شهری از ابتدا تاکنون»، نشریه داخلی دفتر مرمت و بهسازی، ساماندهی و نوسازی، شرکت عمران و بهسازی شهری، تهران.
- بسکی، سهیلا (۱۳۷۶) «گاهشمار تحولات شهرسازی جدید در ایران (۲)»، مجله آبادی، شماره ۲۶.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۷۵) «از شار تا شهر»، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۷۶.۷۷) «بهسازی و نوسازی بافت‌های شهری»، جزوه درسی، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۷۸) «مکتب اصفهان، دولت قاجار و سبک تهران»، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم - کرمان، سازمان میراث فرهنگی